

Газнюк Л. М., Семенова Ю. А.

ЦІННІСНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ У СТИЛЯХ ЖИТТЯ

Стаття посвячена проблеме соотношения персональной идентичности с понятиями морального долга, ответственности, социальной роли, рационального поведения, которая рассматривается в условиях кризиса общественных ценностей.

Стаття присвячена проблемі співвідношення персональної ідентичності з поняттями морального обов'язку, відповідальності, соціальної ролі, раціональної поведінки, що розглядається на тлі кризи суспільних цінностей.

The article is devoted the problem of correlation of the personal identity with the concepts of moral dept, responsibility, social role, rational conduct, which is examined in the conditions of crisis of public values.

Ціннісна раціональність, яка досить характерна для нашої ментальності, дає про себе знати у майже повсякденному «неврозі норми». Тут теж проявляється жага до справедливості: ми – люди, а значить, як люди і повинні жити. З одного боку, це проявляється у наріканнях на сам хід історичного розвитку, який не забезпечив низку необхідних передумов цивілізаційного життя. Варіанти прояву останнього простираються від вічного «Коли ж ми заживемо як люди?», загнаного на периферію, але невідступно переслідуючого побоювання, що в час перегляду і відмови від всього високого і вічного було б самовбивчим не знайти для себе відповідь, що ж зі сфери належного залишилось непреложним. Інша справа, що питання «як повинно», відповіді на які спотворювались стільки часу владним суб'єктом, направлялись, як правило, не ввєрх, не ввєсь, а горизонтально. Якщо релігія або будь-який колективний світогляд надійно програмує життєві проекти, причому для потреб колективної ідентичності це навіть важливіше, ніж те, наскільки вони істинні, то зі зламом таких світоглядних систем страждають, перш за все, життєві установки і, навіть, стильові орієнтації.

В період індоктринації пануючий світогляд передбачав достатньо узгодженні відповіді на корінні етичні питання і був джерелом всезагальних, як здавалось, норм. Тепер офіційно санкціонований життєвий проект, який передбачає відданість загальній справі, примат суспільного перед особистим, добросовісна праця «на благо», став неаутентичним. Складається враження, що зараз майже неможливо невідхильно слідувати якомусь зі стилів життя. Це обертається торжеством наслідувальної персональності. Докази і міркування для побудови нормативного образу самотності ми черпаємо зі світогляду. Світогляд є швидше джерелом автентичних стилів життя, ніж уявою про істину.

У той же час уява про справедливість не може залежати від істинності того або іншого світогляду. Тобто, якщо більшості людей стає зрозумілим, що наслідуваний ними світогляд був не вірним, то це не означає, що справедливості на світі взагалі немає. Залишається шукати інший світогляд, що і відбувається у зверненні до християнства з міркування «від супротивного», або в обмеженні пошуків справедливості сферою референтної групи або сім'ї. Тут лише реалізуються уяви і поняття нормального і ненормального, справедливого і несправедливого.

Латентний або явний прояв раціональності психіки людини – це була центральна тема соціальних і психологічних теорій ще у минулому столітті. І ця ж проблема, але вже у вигляді теорії раціонального вибору, притягує до себе посилену увагу і нині. Когерентність і злагодженість являють собою головні варіанти психологічної узгодженості особистості в наші дні. Це не лише дань раціональним теоретичним

установкам, але і прояв тієї обставини, що люди очікують один від одного проявів раціональності: в діяльності, поведінці, у вчинках, в змінах поглядів.

Концепції Міда і Гофмана лягли в основу відмінностей соціальної і персональної ідентичності. Ця проблема посідала значне місце в теоретичних роботах, присвячених «Я». Соціальна ідентичність – це та частина «Я»-концепції, яка виводиться з членства індивіду в тій чи іншій групі та із його міжособистісних відносин, а також з його соціального положення і статусу. Персональна ідентичність є та частина його «Я» концепції, яка вільна від будь-яких ролевих і міжособистісних детермінант. В нинішній час здається неможливим визначити персональну ідентичність інакше, як с точки зору її соціальної історії і соціального контексту, однак в умонастроях другої половини ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. ті або інші варіанти такого роду відмінностей проявились досить чітко.

Соціальна ідентичність являла собою кристалізацію соціальних ролей і відносин: вона могла бути атрибутивна будь-кому, хто виконує аналогічні соціальні ролі і вступає в аналогічні відносини. Таке бачення «Я» відповідало об'єктивуючим інтенціям модерності, яка не штовхає індивіда до відокремлення від самого себе, до самооб'єктивації, з метою кращої його адаптації до універсалізуючого економічного і морального порядку. Але його не можна було використовувати для пошуку основних відмінностей індивідів між собою.

Безумовно, люди можуть розрізнити період свого життя, коли вони поводять себе у відповідності зі своїм «реальним Я» та інші періоди, коли вони поводять себе, виключно слідуючи соціальним обставинам і обмеженням. Деякі люди вважають, що слідують «реальному Я», лише коли діють у відповідності з несвідомим імпульсом. В процесі їх саморозуміння проявляється, умовно кажучи, романтична мова «Я». Інші, навпаки, відчують, що тільки їх діяльність згідно з їх провідною соціальною роллю відповідає їх «реальним Я». Ймовірно, можна описати в термінах невідповідності тій чи іншій ідентичності (персональної і соціальної), ті тривалі та часті ситуації, коли людина виявляє, що її соціальна роль вимагає одного ходу дій, в той час, як особисті почуття закликають зовсім до іншого. Мається на увазі: по-перше, несумісність громадської і політичної орієнтації людини з тими вимогами, які висуває до неї професія і, зокрема, кар'єра, посилена, в свою чергу, неспівпаданням її персонального саморозуміння з уявою про належну поведінку в якості батька, партнера. По-друге, всі аспекти ідентичності пов'язані з системою переконань і цінностей, оскільки саме вони є визначальними властивостями як будь-якої соціальної ніші, так і соціалізованого індивіду. Специфічна роль може впливати з будь-якої ідеології або доктрини, причіпником якої є людина. У свою чергу, специфічна для даної людини її індивідуальна система цінностей може далеко не співпадати з цієї доктриною. По-третє, персональна і соціальна ідентичність вступають в конфлікт, оскільки має місце розрив між різними системами цінностей, що особливо очевидно в контексті моральних рішень: в ситуації, коли особистість вибирає ті або інші шляхи моральної поведінки, і розкривається її «реальне Я». По-четверте, будь-яка або всі соціальні ролі, коли утворюють соціальну ідентичність, можуть вступити в конфлікт з вимогами персональної ідентичності.

Відповідно, одночасно може відбуватись декілька варіантів боротьби мотивів і цінностей за контроль над поведінкою людини. Більше того, часто конфлікт між тим, що особистість думає про себе, і тим, ким вона може бути, а також тим, як вона може бути, а також тим, як вона сприймається у своєму оточенні, стає хронічним. Таке переживання і конститує кризу ідентичності, яка розростається тоді, коли я більше не відповідальна за те, що є, оскільки те, що я роблю, не впливає з того, ким я вирішила бути. Загроза моїй ідентичності суб'єктивно хвороблива і об'єктивно реальна. Важливо

і те, що, хоча цей стан може бути хронічним, ідентичність рідко буває статичною. У такій ситуації повинна змінитись або соціальна, або персональна ідентичність. Важливість зміни ідентичності веде до наступного питання. У чому полягає генеза персональної ідентичності? Мабуть, і соціальна ідентичність і персональна ідентичність можуть бути осмисленні не як різні сутності, а як різні етапи в процесі розвитку. Процес, в якому уява про «Я» усвідомлюється, активно використовується і трансформується з допомогою взаємодії з новими переживаннями, новим досвідом і соціальними очікуваннями.

Розглянемо досить просту установку, яка постійно реалізується в міжособистісних відносинах. Про людину ми знаємо, судячи з її справ і вчинків, слідкуючи за її поведінкою. Наскільки вона вірна собі і цілісна, також дозволяє зробити висновок поведінки. При цьому адресовані людині з боку інших очікування будуються на тому, що вона у своїй поведінці буде послідовною, тобто буде поступати відповідно тому, що значимо і допустимо для неї. По меншій мірі, з тим, що інші вважають для неї значущим і допустимим. Якщо ця умова не виконується, це означає приблизно наступне: «Не очікувала я цього від тебе!». А іноді і: «Я сам від себе цього не очікував». Ці нескладні міркування лягли в основу більшості теорій поведінки. Головна ідея полягає у тому, що якщо нам відомо про суб'єкт поведінки достатньо багато (те, що він наділений свідомим і несвідомим, його переконання і бажання, прагнення тощо), ми зможемо пояснити і передбачити його поведінку.

Соціологія прагне пояснити і передбачити соціальному поведінку людини шляхом ідентифікації і описання переконань, бажань тощо, які його мотивують. Політична наука прагне зробити те ж саме, не дивлячись на політичні «відхилення» у поведінці людей. Економіка прагне передбачити економічну поведінку, зробивши ряд спрощених припущень про те, у чому індивід переконаний і чого бажає. Історія пропонує пояснювати майбутню поведінку індивідів і соціальних груп, виходячи з їх ментальності, тобто переконань, вірувань, схем думки і т. інш. І хоча предмети цих дисциплін різні, кожна з них прагне пояснити поведінку шляхом ідентифікації, розпізнання переконань і бажань, які її мотивують. Природність цього розумового процесу виявляється також і у нашій повсякденній мові.

Чим відрізняється поведінка від простого руху тіла? Те, як люди поводять себе, від того, як рухаються їх тіла? Головна відмінність у тому, що перше робиться за якоюсь специфічною для людської природи причиною, навмисно. До речі, чому розмежування вимагають лише науки про поведінку? Будь-яка сфера людських відносин, яка включає поняття відповідальності (право, етика, релігія), виходить з того, що вправі приписувати людям лише те, що вони роблять навмисно. Можна пригадати у цьому зв'язку уже відомі нам міркування Д. Юма і Дж. Локка про те, чи можна ставити в провину те, що вони зробили, не усвідомлюючи цього, лунатику або п'яній людині, або той факт, як тісно пов'язані в європейській культурі, завдяки християнській етиці, поняття особистості і відповідальності.

Аргумент «Я не розумів, що робив» достатньо дієвий як у повсякденному житті людей, так і в сфері закону, де існує особливе поняття «неосудності» як основи для звільнення людини від відповідальності у випадку, якщо провину буде доведено.

Коли інтерес просвітницької етики змінився в сфері вивчення природи людини, її психології, механізму її рушійних імпульсів, то ніхто інший, як І. Кант звернув увагу на те, що тим самим вона знімала з людини як з автономного індивіда особисту моральну відповідальність за те, що вона здійснює по своїй волі, за власними інтересами і обставинами. Тобто, чи апелює персона до болю, який переживає у той момент, коли здійснила щось, або до недосконалої природи всіх людей, це не повинно братись до уваги, враховуючи головні установки, яка

реалізуються по відношенню до кожного індивіда. Саме він є свідомо діючою у відповідно зі своїми інтересами і переконаннями істотою.

У ХХ ст. одним з перших скептичне відношення до «високолобих» філософських і психологічних викладок виразив Л. Вітгенштейн, аргументи якого у полеміці з картезіанцями і фізікалістами можуть бути зведені до апеляції і практики повсякденного слововживання «Я переконаний...», «Я вірю...», «Я вихожу з наступного...», так каже про себе зріла доросла людина. С. Стіг критикує народно-психологічну інтуїцію за те, що вона не підтверджується теорією змісту переконань. Сутність останньої полягає у тому, що індивідуальний стан і орієнтації можна об'єднати в деякі типи, виходячи зі змісту переконань. За Стіга, теорія змісту переконань повинна дотримуватись наступних положень:

1. Даний стан повинен відігравати роль причини у динаміці вчинків суб'єкта, для того, щоб слідувати переконанням.

2. Мати переконання – означає розпоряджатись начебто написаним у розумі реченням так, щоб воно каузально взаємодіяло з суб'єктом таким же чином, як і переконання.

3. Переконання відіграють причинно-функціональну роль у формуванні лінгвістично постійних виразів, речень відповідного змісту.

З точки зору повсякденних уявлень, навряд чи ми погодимось, що переконання начебто записані у нашому розумі. Ми розмірковуємо таким чином: подивимось, що робить людина, ось і зрозуміємо, в чому вона переконана. Так проявляються припущення, що деякі переконання і пристрасті людини не завжди входять в зону ясної свідомості. М. Полонье у своєму «Персональному знанні» не випадково в якості одного з основних елементів неявного знання розглядає переконання і цінності, які розділяє людина. С. Стіг припускає «записаність», переконливо підкреслюючи, що дане твердження може бути просто метафорою, яка підсилює тезу, що переконання є просто складним станом, компоненти якого можуть виявитись частинами інших переконань.

В різних контекстах ми можемо сказати «так» або «ні». С. Стіг як раз цим і пояснює необхідність подібності, а не тотожності. Випадки, ним описані, є пограничними, не дивно, що про них складно висловитись одночасно. Хоча для нас бажано мати тотожності, ми не володіємо точним знанням умов тотожності. Чому це настільки важливо? С. Стіг розглядає випадки, коли мережа переконань і думок людини радикально відрізняється від нашої, а потім прагне показати, що у нас немає способу охарактеризувати переконання таких людей, оскільки вони не подібні нашим хоча б в одному відношенні. Слід зазначити, що у випадку, коли це дійсно так, носіям такого роду нестандартних переконань нічого не залишається, як самим пробувати їх відрефлектувати. З другого боку, виявляється, що інші люди, у випадку якщо вони є носіями загально розповсюджених переконань, мають досить обмежені ресурси для підтвердження або непідтвердження переконань особистості у якості елементу її персональної ідентичності. Остання залежить від того, наскільки у даній культурі відпрацьовані методи співставлення, виявлення подібності, тотожності і розбіжності переконань.

Переконання відносяться до того, що ми знаємо, що ми робимо і відчуваємо. Аналіз переконань і вірувань як одного з головних елементів персональної ідентичності має давню історію, бере початок у ранньому християнстві.

Припустімо, ми фіксуємо ряд переконань, які відносяться до нашого сьогоденного життя у даний момент і суттєво нас характеризують.

Припустімо, я – персону, яка стільки-то важить, короткозора, любить відвідувати плавальний басейн і пити каву і має такі-то і такі переконання. Вони належать мені, є частиною мене, особливо якщо я виражаю їх з допомогою власної

поведінки і почуттів. Це може бути переконання в тому, що Бог живе на небесах, що люди рівні у своїх правах, і сказати про це своє переконання означає приблизно те ж саме, що сказати про свою короткозорість або ліворукість. Оскільки не існує переконань самих по собі, а є тільки переконані в чомусь люди, які поводять себе певним чином, тим самим підтверджуючи переконання, яких дотримуються, проблема полягає не в тому, чи прав дехто, дотримуючись тих чи інших переконань, і чому він, можливо, у майбутньому від нього відмовиться. Характеризуючи суб'єкт за допомогою його переконань і вірувань, ми тим самим констатуємо, що ці вірування і пристрасті є його частиною. А тому проблемою стає те, чому в урочисту годину він змінює одну частину себе на іншу.

Справа ускладнюється тим, що я можу діяти відповідно з якимись своїми пристрастями, навіть якщо я не повністю їх усвідомлюю. Не зовсім усвідомлюю також і той факт, що я короткозора. Переконання, які не мають впливу на нашу поведінку, для нас, власне, не є такими.

Тепер про проблему лицемірства – у певному сенсі ми змінюємо нашу поведінку, коли змінюємо наше переконання. Хоча моє внутрішнє відношення до вищих цінностей змінилось, ззовні моя поведінка цілком може ввести когось в оману.

Соціальні обставини можуть бути таким могутніми, що людина протягом довгого часу буде змушена виказувати себе, як прибічника тієї або іншої релігії або ідеології. Тепер, коли її погляди змінились, вона може усвідомлювати, що колишні її переконання були всього лише прикриттям, а ось в глибині душі вона була переконана зовсім в іншому. До числа таких поверхневих переконань, від яких порівняно легко відмовитись, відносяться ті, що виникають під впливом експертів, наукових, моральних, духовних авторитетів. По суті, в цих випадках персона більше переконана у значущості авторитету, а ніж у тому, у чому вона переконана під її впливом. Тоді віра може бути осмислена як обман, здійснений священиком, а духовному вчителю говорять: «Я вірив у вас, як у Бога, а ви обманювали мені все життя». У ХХ ст. авторитет науки відтісняє авторитет моралі. Це надає підстави критикам модерності бачити у зростанні впливу науки та ідеології причину беззахисності людини перед впливом доктрин, та легкість з якою вона свої глибинні переконання і вірування, моральні норми і табу приносить у жертву авторитетній у даний момент доктрині. Чи вплив подій або власні міркування особистості є тому причиною, суттєві, глибини переконання повільно розмиваються задовго до того, як ми це усвідомлюємо. Потім ми можемо сказати собі, що більше не віримо в те, у що так довго вірили. Місце одного глибокого переконання посідає інше. Людина припиняє вірити в Бога, так як нею оволодіває нове глибоке переконання. Переконання, що світ, у якому вона воліє жити, є світ без Бога. Її віра в Бога перестала бути для неї глибокою, трансформувалась у безвір'я по мірі того, як вона сама стає для себе єдиним авторитетом, не в смислі кінцевої інстанції всіх рішень, а як приймаючої на себе відповідальність за дане рішення ніколи не було поряд або над нею [1].

Що ми відчуваємо, коли з нами відбувається подібне? Ми відмовляємось від значимих для нас колись переконань з почуттям сорому або горя, покинутості або приреченості, наготи або порожнечі: «І пройнуть такі три доби, і зіштовхнуть у таку порожнечу...». Щодо фактичних переконань, то з ними розлучаються без особливих емоцій. Переконання – лише жорстокий спосіб визнати ситуацію, яка довго була латентною. Так ми були переконані у цьому тривалий час. Ми залишались йому вірними, ми діяли у відповідності з ним, але більше не так, і ми ладні заплатити за цю відмову. Іноді заради цього ми змушені втратити друзів, колишній соціальний статус. Іноді ця перспектива нестерпна, і тоді ми поводимо себе, як начебто до цих пір дотримувались старих поглядів, і тим самим стаємо лицемірними.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ

Момент емоційної трансформації, почуття сорому або полегшення, є важливим індикатором зміни глибоких переживань. Адже, у випадку, коли ми з самого початку визнали авторитет тих або інших експертів у тих сферах, де ми просто некомпетентні, ми можемо і не мати до них, до такого роду переконань, емоційних пристрастей. До глибоких наших вірувань ми завжди емоційно пристрасні, і, навіть, якщо ми частково визнаємо авторитет, ми не хочемо відмовитись від наших вірувань тільки під впливом експериментів. Вони настільки «наші», що розставання з ними емоційно впливають на нас, навіть коли ми відносимось до них уже як до поверхневих.

Чому частіше за все ми відчуваємо не лише дискомфорт, але й сором, коли відмовляємось від дорогих і виношених основ свого минулого життя? Чому ми, як правило, не відчуваємо при цьому полегшення: «Скільки часу я помилявся, а тепер нарешті я знаю!»? А це тому, що зміна наших переконань, скільки б це не було персональною справою, і нам самим, і тим, хто з нами поряд, здається проявом слабкості, або бракує сили волі, або твердості характеру, або зрадою. Ми немов би весь час чекаємо зверненого до себе питання: «Ти, хто був настільки переконаний у тому-то і тому-то, раптом відмовся від цього. Що трапилось з тобою?». Коли ми втрачаємо глибокі переконання, відбувається начебто удар по нашій персональній ідентичності. Адже, якщо я відмовляюсь від того, в чому був переконаний так довго, значить, я не та ж сама людина. Я поводжу себе інакше. Я почуваю себе по-іншому. База моїх знань змінилась. Для мене не лише змінюється світ, але й я змінююсь в середині свого світу. І потрібний час, щоб визнати це спочатку для самого себе, а потім і для інших.

Справжні переконання особистості є продуктом її власної одиної складної долі. А тому навряд чи вони можуть з кимось бути розділені, або передані. Виявляється, що немає двох індивідів, здатних дотримуватись ідентичних, тотожних переконань. Тим самим, теза про проблематичність тотожності переконань, але можливості їх подібності, отримує не лише лінгвістично-психологічне, але і філософське та емпіричне пояснення.

Переконання і, відповідно, віра кожної людини, хоча ледь-ледь, а все ж відрізняються, просто тому, що кожен з нас відрізняється від іншого і проходить через різні життєві ситуації. Ми живемо в епоху, коли багато людей шукають смисл, але їм бракує мужності прагнути до нього. При спонуканні вимогливої і часто парадоксальної необхідності прийняття рішень у світі невизначеностей, багато хто з них або засовує голову в пісок, або без кінця вагається, шукаючи смисл але не будучи впевненим, чи є він і в якому напрямку він може бути знайдений. Нинішні широко розповсюджені заклики до повернення традиційних цінностей, зростання пристрастей до штучних стимуляторів настрою у всіх секторах суспільства, зростаюча депресія - це симптоми того, що жодне суспільство - нестабільне, і потребує нових напрямків руху, оновлення надій, великій мужності у ставленні до світу і до себе та оформленим власного стилю життя.

Література:

1. Green R. Religion and Moral Reason NY, Oxford Press, 1988.